

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 801.7

Шевченко Л.І.

**"ТРЕНОС" МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО
ЯК ТЕКСТ, ІНТЕРТЕКСТ І НАУКОВА РЕФЛЕКСІЯ
РОСТИСЛАВА РАДИШЕВСЬКОГО**

(стаття-рецензія на видання: Мелетій Смотрицький. Тренос, або Плач Єдиної Святої Помісної Апостольської Східної Церкви з поясненнями догматів віри, початково з грецької на слов'янську, а тепер зі слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом, тієї ж Святої Східної церкви сином, у Вільні року Божого 1610 / Мелетій Смотрицький ; пер. із старопольської, слов. та передм. Р. Радишевського. – К. : Талком, 2015. – 560 с.)

***Анотація.** Публікація містить аналіз історії перекладу та видання видатної пам'ятки української ранньобарокової полемічної літератури – "Треноса" Мелетія Смотрицького. Цінність книги розглядається в контексті культурної історії початку XVII ст., а також із погляду духовних пріоритетів сучасної України. Представлено фаховий аналіз тексту "Треноса", проаналізовано стилістичні особливості та джерела його образності. У статті зосереджено увагу на філологічній діяльності перекладача книги Ростислава Радишевського, редакторів і видавців "Треноса". Розглянуто суспільну значимість і перспективу видань духовної літератури для українського народу.*

***Ключові слова:** Мелетій Смотрицький, "Тренос", Ростислав Радишевський, ранньобарокова полемічна література, культура України XVII ст., риторичний дискурс, бароковий стиль.*

***Інформація про автора:** Шевченко Лариса Іванівна – доктор філологічних наук, професор; завідувач кафедри історії та стилістики української мови; Інститут філології; Київський національний університет імені Тараса Шевченка.*

.....
Shevchenko L.I.

"TRENOS" OF MELETIY SMOTRYTSKY AS TEXT, INTERTEXT AND SCIENTIFIC REFLECTION OF ROSTISLAV RADYSHEVSKYY

Abstract. *The publication contains the analysis of history of translation and publication of outstanding monument of Ukrainian polemical literature – "Trenos" of Meletiy Smotrytsky. The book's value is considered in the context of the cultural history of the early XVII century and priorities of modern Ukraine. The author makes professional analysis of "Trenos", its stylistic features and the source of the imagery units. The article focuses the attention on philological activity of the translator Rostislav Radyshevskyy, editors and publishers of "Trenos".*

Keywords: *Meletiy Smotrytsky, "Trenos", Rostislav Radyshevsky, polemical literature, culture of Ukraine of XVIIth century, rhetorical discourse, the baroque style.*

Information about the author: *Shevchenko Larysa Ivanivna – doctor of philology, professor; head of the department of history and stylistics of Ukrainian language; Institute of philology; Kyiv national Taras Shevchenko university.*

Шевченко Л.И.

"ТРЕНОС" МЕЛЕТИЯ СМОТРИЦКОГО КАК ТЕКСТ, ИНТЕРТЕКСТ И НАУЧНАЯ РЕФЛЕКСИЯ РОСТИСЛАВА РАДЫШЕВСКОГО

Аннотация. *Публикация содержит анализ истории перевода и издания выдающегося памятника украинской раннебарокковой полемической литературы - "Треноса" Мелетия Смотрицкого. Ценность книги рассматривается в контексте культурной истории начала XVII в., а также с точки зрения духовных приоритетов современной Украины. Представлен профессиональный анализ текста "Тренос", проанализированы стилистические особенности и источники его образности. В статье сосредоточено внимание на филологической деятельности переводчика книги Ростислава Радышевского, редакторов и издателей "Треноса". Рассмотрены общественная значимость и перспектива изданий духовной литературы для украинского народа.*

Ключевые слова: Мелетий Смотрицкий, "Тренос", Ростислав Радышевский, раннебарокковая полемическая литература, культура Украины XVII в., риторический дискурс, барокковый стиль.

Информация об авторе: Шевченко Лариса Ивановна – доктор филологических наук, профессор; заведующая кафедрой истории и стилистики украинского языка; Институт филологии; Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко.

На цивілізаційних зламах, коли в пошуках культурної ідентичності народи вибудовують нові стратегії розвитку й можливих перспектив, особливої ваги набувають точні й апробовані часом звернення до духовної спадщини – вона дозволяє об'ємніше бачити і ретроспективу, і завтрашній день. Із цього погляду видання книги Мелетія Смотрицького "Тренос", а ще докладніше – "Тренос, або Плач Єдиної Святої Помісної Апостольської Східної Церкви з поясненнями догматів віри, початково з грецької на слов'янську, а тепер зі слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом, тієї ж Святої Східної церкви сином, у Вільні року Божого 1610" – справжня подія в культурному просторі України. Зауважимо, подія давно очікувана й водночас вкрай необхідна сьогодні.

Видання "Треносу" є авторським проектом знаного у світі дослідника – славіста, члена-кореспондента НАН України Ростислава Радишевського. Він же переклав текст із старопольської мови, створив словник і написав ґрунтовну передмову до видання. Доклавши до здійснення проекту великі зусилля та фахову ерудицію, проф. Р. Радишевський одночасно забезпечив його вагомість, залучивши до кола причетних до видання філологів серйозних фахівців. Так, редактором польського тексту став А. Брацкі, латинський текст відредаговано О. Циганок, грецький та латинський – Л. Звонською, над редагуванням українського тексту працювали О. Вознюк, Н. Ольшевська, а богословську редакцію україномовного перекладу зробив о. Костянтин Лозинський. Науковий досвід редакторів, професорська компетенція в опрацьованих ними аспектах представлення тексту не тільки свідчать про філігранну фахову роботу, але і про обсяг цієї

.....

роботи – видання, подібні до рецензованого, поодинокі в сучасній писемній культурі українського народу.

До числа дослідників, які працювали над текстом або долучилися до його повного опрацювання належать й відомі не лише в університетському середовищі рецензенти видання – митрополит Львівський та Сокальський УПЦ Київського патріархату, доктор церковно-історичних наук, професор Дмитрій Рудюк, доктор філософії, доктор мистецтвознавства, професор Дмитро Степовик і доктор філологічних наук, професор Олександр Астаф'єв.

Окремо зазначимо, що видання "Треносу" здійснено за благословенням Святійшого Патріарха Київського та всієї Руси-України Філарета – і це окрема знакова сторінка спільних зусиль духовної розбудови людини між світською державою і церквою. А ще – меценатства, про яке багато говорять і яке, на жаль, так мало можна підтвердити реальними фактами.

"Тренос" Мелетія Смотрицького, як відомо, належить до ранньобарокової полемічної літератури. Автор, "руський Златоуст", творив його в час гострих конфесійних суперечок між православним, уніатським, католицьким і протестантським віросповіданнями, що позначили українську барокову культуру 17 ст. після Берестейської унії. У змагальності ідей, інтелектуальних інтерпретацій конфесійних догматів, тогочасної конкуренції між православно-візантійською культурною традицією і латинсько-римським світом Мелетій Смотрицький дарує своєму народові (а врешті, й іншим християнським народам) книги, що їх і сьогодні мав би знати освічений українець – "Тренос", "Апологію", а ще – "Граматики славенскія правільное синтагма".

Ретроспекція в поясненні феномена творчості Мелетія Смотрицького, як й інших барокових полемістів різних конфесій – як-от Клірика Острозького, Петра Скарги чи Іпатія Потія, – єдино можливий ракурс для розуміння обставин, які зумовили його появу. Р. Радишевський із властивою йому дослідницькою відповідальністю аналізує в науковому тексті передмови до видання ("Ранньобарокова риторичність

"Треносу" Мелетія Смотрицького"), історико-політичний, соціальний і культурний контекст, у якому постав твір.

Ідеться про складну історичну реальність перехрестя Сходу і Заходу, т.зв. пограниччя культур, коли і змагальність, і взаємовплив позначали передусім дві гілки християнства, рівно як і культурні витоки, з одного боку – греко-візантійські, з іншого – латино-римські, а ще – національні українську і польську мови. Мовна гетерогенність була характеристикою середньовічного світу, й Україна в цьому випадку не виняток. Питання в конкретиці причин, виявів і форм цієї особливої для нас гетерогенності – і автор передмови розгортає палітру переконливих доведень.

Пограниччя культур, на думку Р. Радишевського, позначено не лише домінантою латинської мови, але й функціональною вагомістю, високим культурним статусом національних мов – польської та української. І тоді як польськомовна творчість передусім поширювала інформацію серед населення Речі Посполитої, вона ж "свідчила про сповільнену реалізацію програми зародження української самотності" (с. 5). Поставимо акцент у висловленні тезі – "сповільнену", а не "зниклу" чи "невитворену" програму зародження української самототожності, що відбулася в хронології історичних подій пізніше. Власне, йдеться про характерну для середньовічних держав домінанту культурних цінностей титульних націй, як про це авторитетно писали Ле Гофф, Наталя Яковенко, Михайло Собуцький та ін.

В цілому ж, як зазначає Р. Радишевський, "властиві тій епосі традиціоналізм і дух сарматизму спонукали до синтезу мов та мистецтва в цілому, що дає сьогодні можливість говорити про інтелектуальну повноту та європейську дискурсивну єдність літератури того періоду" (с. 5).

У зв'язку з поставленою проблемою пограниччя культур автор передмови формулює й інше, ще недостатньо вивчене медієвістами питання "української польськомовної літератури" (зауважимо, як і недостатньо проаналізований медієвістами літературний простір українського бароко, представлений творами латиною, грецькою чи новими європейськими мовами –

німецькою, французькою та ін.). Безумовно, проф. Р. Радишевський має рацію, коли стверджує, що нове прочитання явища пограниччя культур "вимагає якісно нового та об'єктивного переосмислення, виключно як знак високої інтелектуальної та художньої традиції української культури, яка ніколи не залишалася осторонь загальноєвропейських історичних процесів" (с. 5).

"Тренос" Мелетія Смотрицького, з цього погляду, переконливе доведення актуальності та необхідності переосмислення традиційних одновимірних поглядів на історію національної культури – формально репрезентований в іншій мовній системі, твір, безперечно, є явищем духовних змагань українців, інтелектуальних інтенцій національної свідомості, художньо-естетичної традиції в організації народно-поетичного слова. Водночас є всі підстави говорити про інтертекстуальність тематичну, ідейну, структурно-стилістичну, інші характеристики тексту, що відносять його до співмірних, еталонних за досконалістю літературних пам'яток тогочасної Європи.

Щодо стилістичного потенціалу "Треносу", перекладач зі старопольської визначив головні ізоляції ідіостилю Мелетія Смотрицького, де в синтезі традиційних форм і прийомів аналізуються також авторські характеристики тексту. Важливо, що Р. Радишевський в названому аспекті дослідження нічого не констатує – текст передмови позначений аналітикою, історичними і культурними ремінісценціями, авторським поглядом на дискусійні явища. Так, зокрема, побудоване мікроесе про структуру "Треносу" і визначено інтегральний для тексту риторичний принцип плачу – лементу, зроблено ретроспекцію в символіку зміни автором твору мирського імені Максим на Теофія Ортолог, сформульовано приципову позицію Мелетія Смотрицького щодо місії "рятувати руський народ од загибелі", запропоновано припущення, що "грецька назва твору мала стверджувати авторитетність візантійсько-руської традиції Східної Церкви, давню культурну значимість, надавати правдивості сказаному про тогочасну трагедію Матері-Церкви і застереження перед загибеллю" (с. 7). Науковий досвід і фахова

ерудиція проф. Р. Радишевського в цьому випадку очевидні – факти біографії Мелетія Смотрицького, його світогляд і типові для полеміків принципи називання власних творів синтезовані в портреті культурного діяча барокової доби. Тільки за умови такої інтродукції й можливе аргументоване пояснення структури та загальної стилістики "Треносу", де за середньовічною традицією присутні і стематичний вірш на герб Михайла Вишневецького, і прозова присвята "меценату православ'я", і передмова до читача, і десять розділів основного викладу тексту книги.

Як відомо, стилістичні коли "Треносу" не є однаковими в усіх частинах: якщо перші три розділи сповнені лірики (виразно – у монолозі – плачі Східної Церкви), то в інших домінують гостра антиватиканська сатира (четвертий розділ) і далі – теологічна полеміка, що, власне, і визначила жанр твору. Рецензентові імponує, що Р. Радишевський подарував нам високопрофесійний переклад знакової духовної пам'ятки української писемної культури, а ще – став тонким науковим інтерпретатором тексту. Розгорнені й доказові пояснення стосуються, зокрема, функцій у тексті широко вживаної Мелетієм Смотрицьком фольклорної поетики: у коментарях інтерпретатора розгортається палітра імен, прізвиськ і текстів, у яких структурно-жанрові ознаки і художньо-поетичні коди "виражаються через плач, лементаж аж до голосіння" (с. 7) – це і батько Мелетія Смотрицького, Герасим, із "ключем царства небесного", і Клірик Острозький, і польські автори Ян-Дмитро Соліковський, Ян Юрковський, Ян Кохановський та ін., у текстах яких *плач, жалібний лемент* є інтертекстуальною рефлексією на кривди, втрати або скорботу, смуток і жаль.

Мелетій Смотрицький, як свідчить текст, плаче над печальною долею зрадженої синами Матері-Церкви, а також православним народом. І в цьому плачі виразно виявлена віра в можливість покаяння, повернення на праведний шлях священних цінностей єдиності православної церкви і народу. Вже у першому розділі, "у якому міститься плач або нарікання Святої Східної Церкви на злочинних синів", розгортається

.....

градуальна метафора-антитеза зганьбленої та зрадженої церкви, яка раніше була джерелом життя: *"Горе мені, злиднений, ой горе, нещасний, звідусіль у багатствах моїх пограбований, ой горе, на ганьбу, тіла мого перед світом із шат роздягнений!.. Колись цариця, всьому світові любо, тепер усіма спотворена та опечена.*

...Посміховищем тепер світові стала, а колись була дивом дивним і людям, і ангелам.

...Витончена я була перед усіма, гарна і мила, принадна, як уранішня зоря вдосвіта, красна, як місяць, чарівна, як сонце, одиначка у матері своїй, вибрана у батьківській моєй, єдина чиста голубиця непорочна, ані жодного шраму чи зморшки не маю. Олія розлита – ім'я моє; криниця води живої – ймення. Вгледівши мене, дочки сіонські найблагодословеннішою царицею проголосили" (с. 59).

У цих смислових та інтертекстуальних перетинаннях фольклорної поетики й християнської книжної естетики, де *"чиста голубиця"*, символічна *"олія"*, *"криниця живої води"*, *"Єрусалим"*, *"дочки сіонські"* etc. породжують смисли вічності, зверненості до духовних джерел й усвідомлення відповідальності за духовну долю народу, прочитується текст. Мелетій Смотрицький знову і знову апелює до сучасників і прагне бути почутим ними: *"О ви, які стоїте переді мною, ви, які дивитесь на мене! Послухайте і зважте, де є болість, подібна до болісті моєї? Де є туга і жаль, подібні до гризот моїх? Дітей поородила і виховала, а вони мене зреклися і стали причиною занепаду?" (с. 59).*

Текст "Треносу" ще потребує дослідницької деталізації, глибокого аналізу фахівців – і філологів, і богословів, й істориків – усіх, хто професійно працює в історії культури. Зауважимо, не лише української, бо творчий доробок барокового автора рівною мірою розглядається і в історії білорусистики.

Наголосимо, (і це важливо!) на інтертекстуальності "Треносу" – твір інтертекстуальний із врахуванням різних аспектів аналізу. Насамперед тому, що текстово присутній у

багатьох культурних традиціях і мовах – грецькій, слов'янській (у термінології Мелетія Смотрицького), польській, а тепер й українській. Як наслідок – цивілізаційна співмірність текстових різномовних варіантів, а також мовної свідомості народів, що спирається у своїй інтелектуальній еволюції і на тексти.

Інтертекстуальними є численні ремінісценції з Біблії, історико-культурних пам'яток, цивілізаційних реалій, що ними насичена кожна сторінка тексту: покликання на твори Петра Скарги, на листи Пап Римських Гонорія, Лева й інших ієрархів католицької церкви, на небесний Єрусалим, Дух Святий, дванадцять апостолів, дар Христовий й овець Христових, власне – увесь безмір християнської символіки, в якій вибудовано духовний світ європейської цивілізації, присутній у тексті "Треносу". А ще – реалії міжконфесійного життя, коли йдеться про персоналії, події, дати й місця, в аналізі яких і відбувається полеміка.

Зі зрозумілих причин глибокої ерудиції вимагає інтертекстуальність, яка виявлена в цитуванні й подальшій інтерпретації Мелетієм Смотрицьким Священного тексту, адже це інтерпретація полеміста, який зіставляє різні погляди, різні конфесії, різні історичні події. Розкіш фахового заглиблення в такий текст очевидна, і сподіваємося, українські гуманітарії подарують нам цю розкіш. Хоча вже сьогодні, як на цьому наголошувалося вище, ґрунтовну інтерпретацію "Треносу" запропонував культурній громадськості сучасної України проф. Р. Радишевський. І в цьому, власне, смисл наукової творчості.

**Дата надходження до редакції – 2.11.2015 р.
Дата затвердження редакцією – 27.11.2015 р.**